

**Горовий В., доктор історичних наук, заступник генерального
директора Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
Термінологічні характеристики постіндустріального суспільства**

<...> В останні десятиріччя з розвитком інформатизації відчувається зростаюча потреба уніфікації в розробці понятійного апарату процесу наукових досліджень. Це стосується всіх аспектів інтернаціональної за своєю суттю наукової діяльності, у тому числі й узгодження характеристик процесу самого суспільного розвитку. При цьому, як зазначає І. Валлерстайн, «...сьогоднішній вибір в одному відрізняється від попередніх. Це перший вибір, до якого залучений увесь світ, оскільки історична система, в якій ми живемо, вперше охоплює всю планету» [1]. Нині за характеристикою виробничої діяльності цивілізаційний прогрес поділяється на три основні етапи: доіндустріальний – з розвитком добувних видів господарської діяльності, індустріальний – з розвитком технологій обробки і машинним виробництвом і постіндустріальний – зі зростаючим значенням обробки даних, використанням інформаційних ресурсів, з удосконаленням виробничої і соціальної організації суспільства. Такий поділ охоплює великі проміжки людської історії і є дуже загальним орієнтиром для сьогодення [2] ([Центр досліджень соціальних комунікацій](#)).

Сучасний, постіндустріальний, етап розвитку людства потребує детальнішої градації з точки зору розуміння ієрархії змісту інформаційних процесів, які в ньому відбуваються. А. Турен нове суспільство називає **програмованим**. Таке суспільство, на думку дослідника, є відповіддю на соціальний запит нинішнього етапу еволюції цивілізації, що пов'язаний з розвитком її самоорганізації, підкреслює її властивість «створювати моделі управління і виробництва, організації розподілу і споживання... В цьому плані можна говорити про індустріалізацію інформації, споживання, здоров'я, наукових досліджень і навіть загального навчання» [3].

Використання зазначеного терміна обумовлене насамперед реакцією на об'єктивну потребу самоорганізації суспільства у відповідь на все нові й нові для нього зовнішні виклики. Цей процес прискорюється з посиленням глобальних впливів під дією науково-технічного прогресу, з удосконаленням інформаційних технологій та із зростанням обсягів продукованої інформації. У зв'язку з цим ще до появи Інтернету й масового використання електронних інформаційних технологій зростає суспільна увага до проблеми вдосконалення системи соціальних інформаційних комунікацій, потужності та якості інформаційного обігу в суспільстві. При цьому «інформація все більше виявляється пов'язаною з рішеннями, тобто з владою, з

можливістю програмувати, а це зумовлено зростаючою потужністю і цінністю засобів комунікації» [4].

Використання терміна «програмоване суспільство» пов'язане з дослідженням процесу накопичення суперечностей суспільства індустріального і характерних ознак формування нового етапу розвитку людства, вперше в його історії на рівні осмисленої самоорганізації. Суперечності знаходили своє відображення насамперед в інформаційній сфері, при всьому тому, що значення цієї сфери в практиці суспільного життя було незрівнянно меншим, ніж нині. Ці суперечності почали проявлятися вже всередині минулого століття. Так, у контексті своєрідного трактування китайцями теорії класової боротьби Лінь Бяо вже тоді заявляв, що «класові битви» кінця двадцятого століття швидше відбуватимуться між націями, ніж всередині їх» [5].

Пізніше, у другій половині ХХ ст., коли суперечності набули певних системних рис, що дало підставу А. Турену прогнозувати появу нового суспільства, дослідник зауважував: «Особливість соціального конфлікту в програмованому суспільстві полягає в тому, що правлячий клас у ньому контролює, здається, всю сукупність сторін соціального життя. Це залишає підлеглим класам говорити і діяти з опорою на соціальну автономію. Таким чином, вони змушені протистояти соціальному пануванню від імені того, що єдине від нього вислизає, тобто від імені природи» [6]. Розвиток системи інформаційних комунікацій сприяв покращенню доступу до інформаційних ресурсів різним категоріям користувачів. З упровадженням електронних інформаційних технологій, поширенням Інтернету можливості для успішної самоідентифікації соціальних структур, відстоювання цієї самоідентифікації і подальшого культурного розвитку на її основі почали стрімко зростати.

Варто зауважити, що А. Турен, як і деякі інші дослідники другої половини ХХ ст., перебуваючи під враженням активізації наявних соціальних структур і бурхливого розвитку нових, що демонстрували потенціал зростання і не вписувались у закономірності еволюції індустріального суспільства, перспективи програмованого суспільства вбачав на шляху зростання суперечностей держави і суспільства. «Чим слабше інтегроване громадянське суспільство, тим більше воно являє собою мережу з безліччю центрів рішень і областей соціального впливу і тим більше державна сфера відмежовується від сфери суспільства. Тому що перша являє собою галузь історичної зміни, в ній здійснюється підтримка ідентичності соціального цілого в його русі від минулого до майбутнього, де цьому цілому загрожують спільності, що його оточують, між тим як громадянське суспільство – це сукупність складних суспільних відносин з усе більш численними точками конфліктів і переговорів» [7]. Теза про зростання цих суперечностей знаходить відгомін і в наш час [8].

хоча нинішній розвиток соціальної структури і система інформаційних обмінів переконують у тому, що ми сьогодні є свідками формування нового, якісно вищого рівня формування суспільства, заснованого на продуктивному використанні його інтелектуального ресурсу. При цьому уявлення про програмоване суспільство в застосуванні до процесів удосконалення соціальної структури нинішнього суспільства у певних ситуаціях може бути виправданим і в сучасних дослідженнях.

Протягом останніх десятиріч нинішнє суспільство, з огляду на еволюцію соціально-інформаційних процесів, з більшим чи меншим успіхом також іменується «суспільством інформаційним» [9], «суспільством знань» та «цифровим суспільством». Кожен із зазначених термінів відображає певні особливості нового суспільства і також є правомірним при аналізі цих особливостей у суспільних процесах сьогодення.

Термін «**інформаційне суспільство**» виник з усвідомленням зростаючого значення процесу активного використання інформаційних ресурсів у перетворюючій діяльності сучасного суспільства. Власне, ідеться про наближення прикладного використання нової інформації саме в перетворюючій діяльності. Адже необхідна для будь-якої осмисленої дії, аж до монотонної, повторюваної багатократно і протягом тривалого часу, інформація у свідомості людини завжди була тим необхідним мобілізуючим імпульсом, що передує і потім супроводжує цю дію.

Коли ж ідеться про зростаючу роль інформації в людській діяльності, мається на увазі насамперед та її частина, що в умовах прискорення суспільного розвитку використовується в інноваційній діяльності, у реагуванні суспільства на нові виклики. Такий ресурс у своїй сукупності складається з нової, насамперед наукової, інформації, що відображає зміст викликів, які постають перед суспільством, і визначення змісту дій щодо їх нейтралізації, інформації про наявний суспільний досвід з певної проблематики та обслуговуючої інформації, пов'язаної насамперед із функціонуваннями засобів зв'язку.

Д. Белл кілька десятиріч тому зазначав: «По мірі того, як ми наближаємось до кінця двадцятого сторіччя, стає все більш очевидним, що ми вступаємо в інформаційну еру... Нова інформаційна ера базується не на механічній техніці, а на “інтелектуальній технології”, що дозволяє нам говорити про новий **принцип** суспільної організації і соціальних змін. Це також ставить в центр уваги теоретичне знання як джерело оновлення і зміни природи технічного прогресу. Так само це робить значущою й ідею глобалізації...» [10].

Таким чином, нинішнє суспільство, і це особливо помітно в перші десятиріччя його становлення, наближаючи свій інформаційний ресурс до реальної суспільної діяльності, послуговується дуже складною, як іще іноді називають, гібридною, структурою інформаційних ресурсів. Ці ресурси

задовольняють потреби наявних іще елементів індустріального виробництва і зростаючі запити суспільства, що трансформується, – його інноваційних інтелектуальних технологій, та все більше зростає значення теоретичного знання як джерела прогресу. Зважаючи на складну систему ресурсів зазначеного періоду за призначенням, на різноманітні системи їхніх носіїв – від паперових до цифрових, термін **«інформаційне суспільство»** є найбільш вичерпним для аналізу процесів трансформації технологій перехідного періоду, а також аналізу закономірностей розвитку інформаційної сфери суспільства з урахуванням постійного оновлення інформаційних технологій.

Цей термін вбирає в себе всю складність взаємозв'язків між соціальною інформацією [11], необхідною для задоволення запитів усього комплексу соціальної практики, відповідних запитів у масштабах від особи до суспільства в цілому. Він відображає інформаційну основу розвитку, від еволюції виробничих сил, удосконалення суспільних відносин, духовного зростання суспільства і до поняття наукового знання, творення вищої форми інформаційного продукту – виробітку й теоретичної систематизації об'єктивних знань про дійсність [12]. Термін «інформаційне суспільство» включає в себе також усі рівні якісних показників визначення інформаційних продуктів, що циркулюють у системі інформаційного обігу, від негативних впливів у процесі передачі в інформаційних мережах до змістовних показників – рівня наукоємності цих продуктів.

У суспільній практиці якість застосовуваного знання співвідноситься з різними запитами, пов'язаними з його використанням тими чи іншими соціальними структурами суспільства. Ці структури, відповідно, об'єднуються цілями, характеризуються кваліфікацією, інтелектуальним рівнем, реальними можливостями включення до творчої діяльності та іншими факторами.

У ході перетворення науки на реальну виробничу силу, наближення її до реальних перетворювальних процесів у суспільній практиці загострюється потреба структурування знання в процесі його трансформації від складової пізнавальної діяльності, вироблення і теоретичної систематизації нових знань до відображення в технологіях, інноваційних процесах суспільної діяльності. Початок такої систематизації покладено У. Нордхаузом у його аналітичній схемі, у рамках якої «розрізняються два види знання – загальне і технічне, причому це розрізнення пов'язане з корисністю знання у виробництві або ж нового знання, або ж більшої кількості товарів» [13]. Розширення цього процесу спостерігає Д. Белл, зазначаючи, що «радикально новим явищем сьогодні стала кодифікація теоретичних знань і та важлива роль, яку вона відіграє у створенні як нових знань, так і у виробництві товарів і послуг» [14].

Таким чином, ми бачимо, що із зростанням впливу знання на еволюцію суспільства сфера його застосування набуває все більшого значення і схиляє дослідників до її самостійного розгляду. У зв'язку з цим деякі з них, не виключено, з певною поспішністю, приймають реалії сьогодення за реалії **суспільства знань**. У той самий час, на думку заступника генерального директора ЮНЕСКО з питань комунікації та інформації А. В. Хана, інформаційне суспільство є функціональним блоком суспільства знань. Це можна пояснити тим, що концепція інформаційного суспільства пов'язана з ідеєю технічних інновацій, тоді як суспільство знань охоплює соціальні, культурні, економічні, політичні та інші аспекти суспільних перетворень, а також більш широкий та багатогранний погляд на розвиток суспільства майбутнього. Через те концепція «суспільства знань» краще відображає складність та динамізм змін у суспільстві ніж концепція «інформаційного суспільства» [15].

У цьому разі цінним є насамперед сам факт поділу знаннєвої сфери на складові. Водночас звуження функціонального призначення концепції інформаційного суспільства лише до «технічних інновацій» є невиправданим. За такого підходу з арсеналу пізнавальної діяльності суспільства викреслюється гуманітарне знання, що суперечить сучасним поглядам на значення цих наук «як способу впорядкування знань» [16], як процесу возз'єднання так званих двох культур – природничих і гуманітарних наук; організаційне возз'єднання і новий розподіл суспільних наук і визнання за ними центральної ролі у світі знань [17].

Очевидно, при розрізненні термінів продуктивним може стати підхід на основі класичного представлення знання як результату пізнавальної діяльності, у наш час насамперед наукової, що підтверджується суспільною практикою. Однак у сучасних умовах, з урахуванням нинішніх темпів розвитку суспільного життя, підтвердження практичною діяльністю не завжди вкладається в часові рамки, пов'язані з подальшим розвитком наукової діяльності. Тому останнім часом до співставлення результатів наукової діяльності із суспільною практикою застосовуються деякі нові підходи. Зокрема це пов'язано з перевіркою нових результатів в умовах штучного моделювання реальних суспільних процесів у лабораторних умовах з прискоренням, зі співставленням з логікою розвитку раніше напрацьованого знання та з порівнянням зі здобутками суміжних і інших наук. З цього приводу І. Валлерстайн справедливо зауважує, що «не існує вагомих причин припускати, що найбільш ефективні спроби перебороти незнання можуть бути здійснені в тій вузькій сфері, де воно було виявлене. Фізик може стикнутися з проблемами, вирішення яких вимагатиме знань, що раніше належали до біології чи філософії» [18]. Продовжуючи думку, сьогоднішній рівень знань можемо визначати як опосередковану і певною мірою скоординовану

інформацію на основі сучасної пізнавальної діяльності, що базується на виробленій протягом людської історії логіці розвитку суспільного знання.

Визначаючи особливості, яким має відповідати суспільство знань, сучасні дослідники доходять висновку, що «модель “суспільства знань” – це, власне, те саме інформаційне суспільство, якісно збагачене духовним та інтелектуальним потенціалом людства. У такому суспільстві знання рухає економіку, сприяє розвитку продуктивних сил і моральному вдосконаленню суспільства» [19]. Дослідники також відзначають, що «в суспільстві і науці все вагомішу роль починають відігравати символічні методи, а науки інформаційно-кібернетичного циклу висуваються на перше місце.... Поняття “інформаційне суспільство” націлює на інтелектуалізацію знакових систем шляхом зниження їх ентропії» [20].

При осмисленні наведених вище, а також інших характерних особливостей декларованого суспільства знань доходимо висновку про обов'язкову необхідність високого професійного, інтелектуального рівня, необхідного для будівничих цього суспільства, соціально активної його частини. Однак сьогодні ще немає підстав для твердження про те, що соціальна база суспільства знань вже сформована (на рівнях професійному, моральному, загальнокультурному тощо), що створені суспільні механізми ефективної взаємодії в системі «суспільний розвиток – нові знання» та що соціальна структура суспільства відповідає вимогам суспільства знань. У зв'язку з цим застосування терміна «суспільство знань» на сьогодні правомірним є поки що в контексті аналізу наступного після інформаційного етапу розвитку суспільства та в межах аналізу тенденцій розвитку сучасної наукової діяльності.

Взагалі, для останніх десятиріч у зв'язку з бурхливим розвитком технологічного прогресу у сфері інформаційних технологій стала характерною ідеалізація можливостей тих чи інших технологій і перенесення перспектив їх упровадження на прояви всього суспільного прогресу. Так, наприклад, Ян ван Дейк у своїй книзі «Мережеве суспільство» (De Netwerkmatschappij) визначає це суспільство як таке, у якому комбінація соціальних мереж і медіа мереж формує їхній основний спосіб організації і найважливіших структур від особистісного до кожного з рівнів соціальної структури суспільства. І, таким чином, підкреслюється значення розвитку системи соціальних комунікацій постіндустріального суспільства.

Поява терміна «цифрове суспільство» пов'язана з розвитком успішно сприйнятих суспільною практикою цифрових технологій. Ці технології швидко витісняють застосовувані на старті впровадження електронних інформаційних технологій аналогові, демонструючи значно вищу якість передачі інформації, точність і, що дуже важливо в контексті зростаючих обсягів інформаційних обмінів, компактність інформаційних продуктів.

Д. Тапскотт виділяє при цьому дванадцять вузлових ознак нового суспільства [21], серед яких ключовими є орієнтація на знання, цифрова форма представлення об'єктів, віртуалізація виробництва, інноваційна природа розвитку, інтеграція, конвергенція, динамізм, глобалізація тощо. Українські дослідники також вважають, що «цифрова культура є матрицею цих процесів, котра за своєю гнучкістю, операційністю та мобільністю виявляється значно ефективнішою за моделі системного бачення та відповідної організації економічних процесів. Тому масштабна інтеграція в цифрову культуру українського суспільства на його різних соціальних рівнях лише посилить ділову активність, зростання соціального капіталу, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності національної освіти і науки. Наявність цифрової культури суспільства – головна ознака його успішності в усіх секторах життєдіяльності країни» [22]. Однак при цьому варто зауважити, що такі висновки в умовах нашої дійсності мають значною мірою лише споглядальне значення, оскільки про значення впровадження цифрових технологій можна говорити лише в тих вузьких сферах суспільної діяльності, де впроваджені електронні інформаційні технології і де є достатній для обігу ресурс електронної інформації, без необхідності залучення до цього обігу інформації на інших носіях. Автори процитованого вище матеріалу також погоджуються, що «рівень розвитку цифрової культури українського суспільства є недостатнім, зокрема це стосується регіонального виміру проблеми. Якщо подивитися на соціальну стратифікацію України та на рівень «комп'ютеризації», «інформатизації» регіональних шкіл, закладів культури та освіти, стає очевидним, що в нашій країні у соціальному та інтелектуальному плані співіснують як «модерні», так і «постмодерні» сегменти, поняття й цінності індустріальної і постіндустріальної (постінформаційної) доби» [23].

Повертаючись до проблеми термінології, що характеризує специфіку розвитку різних аспектів постіндустріального суспільства, видається за правомірне на нинішньому його етапі використовувати всі основні терміни, поширені в суспільній практиці. Адже вони опираються на ті чи інші реальні характерні особливості нового суспільства. На етапі переходу до якісно нового стану інформаційного забезпечення суспільної еволюції видається правомірним використання кожного з них для характеристики певних процесів, від універсального «інформаційне суспільство», що ґрунтується на широкому спектрі технологій – від традиційних до цифрових, до терміна «цифрове суспільство», що виходить з уже наявних ресурсу цифрової інформації, відповідних технологій та соціальних структур суспільства. Перспективи цього, останнього в розглянутому термінологічному спектрі, суспільства, як і майбутнього суспільства знань і, не виключено, з розвитком інформаційних технологій нових його модифікацій будуть залежати і надалі від суспільних запитів на розвиток, від наявного інформаційного

ресурсу розвитку і технологій нового інфотворення, від розвитку технологій інформаційних обмінів у суспільстві і від можливостей узгодження з цими процесами його соціальної структури.

Список використаних джерел

1. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. – Москва : Логос, 2003. – С. 183.
2. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. – Москва : Academia, 1999.
3. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии / пер. с фр. – Москва : Научный мир, 1998. – С. 130–131.
4. Там само. – С. 136.
5. *Lin Piao* Long Live the Victory of People's War // New China News Agency. September 2. 1965 ; англ. переклад у кн.: Griffiths S.B. Peking and People's War. N.Y., 1966. P. 51–114.
6. *Турен А.* Возвращение человека действующего. Очерк социологии / пер. с фр. – Москва : Научный мир, 1998. – С. 138.
7. Там само. – С.143.
8. *Сорос Дж.* Про глобалізацію / пер. з англ. – Київ : Основи. – 2002. – С. 19–20.
9. *Иноземцев В.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – Москва : Логос, 2000. – 302 с.
10. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. – Москва : Academia, 1999.
11. Див.: *Горовий В.* Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс. – Київ, 2010. – С. 56–87.
12. Советский энциклопедический словарь. – Москва : Советская энциклопедия, 1986. – С. 866–867.
13. *Nordhaus W.* Invention, Growth and Welfare : A Theoretical Treatment of Technological Change. Cambridge, 1969.
14. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. – Москва : Academia, 1999.
15. На пути к обществам знаний:Интервью с заместителем Генерального директора ЮНЕСКО по вопросам коммуникации и информации г-ном А.В. Ханом // Наука в информационном обществе: Информационное издание / сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 22–26.
16. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. – Москва : Логос, 2003. – С.187.
17. Там само. – С. 323.
18. Там само. – С. 326.

19. *Кушерець В.* Від Товариства «Знання» до суспільства знань // Знання – інформаційний портал. – 2010. – 01.03. – Режим доступу: <http://www3.znannya.org.ua/node/30>.

20. *Найдьонов О. Г.* Інформаційне суспільство як суспільство знань. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/7213/2/Naydionov.pdf>.

21. *Танскотт Д.* Електронно-цифрове общество: Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / пер. с англ.– Киев : INT Пресс; М.: Рефл-бук, 1999. – 432 с.

22. «Питання розвитку цифрової культури українського соціуму». Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1631/>.

23. Там само.